

3

La tardor als Museus

Text de la conferència dins del cicle al voltant dels «Artistes d'adopció», en el marc de **La tardor als Museus 2021**

Edita i coordina

 Departament de Cultura, Patrimoni
i Política Lingüística
Consell de Mallorca

Xarxa de Museus
Consell de Mallorca

EL TERRENO,
REFUGI D'ARTISTES.
UNA BARRIADA
D'ACOLLIDA PER A
CREADORES I
CREADORS
ESTRANGERS A
PRINCIPI DEL SEGLE XX

Pilar Rubí

El Terreno va ser una de les primeres zones d'estiueig de la burgesia palmesana en el canvi de segle XIX al XX. Llavors, el petit nucli residencial quedava enfora de la ciutat, tenia el bosc darrere i, davant, la mar, constituint una façana marítima, una balconada que s'obria directament a la mar, sense la interrupció del passeig Marítim que no es construí fins els anys cinquanta del segle XX. Aquest és un factor decisiu perquè s'hi instal·lin els artistes nous. La barriada és un lloc idíl·lic de la costa mediterrània per a qui la descobreix per primera vegada. També és important a l'hora d'establir-se en un indret com el Terreno, el preu del lloguer de les cases, habitualment unifamiliars envoltades de terreny de jardí o d'hort, delimitat per tanques, que era molt econòmic per als estrangers. Hem de pensar que cap a 1845 s'edifiquen les primeres cases a Can Barberà, vorera de mar i a partir d'aquí, el procés urbanitzador progressa molt ràpidament. El 1859 es va donar permís per fer trenta-quatre casetes. El 1886 es posen els noms als carrers i en la mateixa dècada el barri ja té l'aspecte d'un nucli residencial d'estiueig.

Postal antiga de la façana marítima del Terreno

L'arxiduc Lluís Salvador d'Àustria diu del Terreno que «amb les casetes pintades de blanc, groc i blau... sembla una petita ciutat». Santiago Rusiñol, serà un dels artistes que habita la barriada amb la seva família i un altre pintor català, Joaquim Mir. Ambdós assumiren l'encàrrec de pintar set plafons decoratius per al menjador del Gran Hotel de Palma, amb «marines de les costes mallorquines». Rusiñol afegeix que el Terreno «és un cigne blanc del qual cada casa ve a ser una ploma». El pintor tenia un habitatge emparaulat a la plaça de Gomila, cantonada amb el que va ser el carrer del Nigul. En la zona començaran a aparèixer els serveis essencials: la farmàcia, botigues de comestibles, el forn, la barberia... El 1870 es construeix l'església de la Salut i el 1887 ja tenia tres-cents quaranta-tres edificis, tots ells d'una sola planta. El barri s'expandeix i va pujant sobre la falda del bosc de Bellver. Les cases disseminades un temps donen pas a una densitat urbanística relativa però amb tot, el Terreno continua sent un lloc pintoresc i molt atractiu per als visitants, sobretot per als artistes que van arribant a l'illa.

Ens allunyam per uns instants de Palma i el Terreno per parlar del descobriment de Mallorca en el canvi de segle. L'illa genera curiositat i expectatives en molts artistes que comencen a arribar entre final del segle XIX i principi del XX. També ho faran literats estrangers que sens dubte contribuiran al descobriment internacional de Mallorca. Tots cerquen cert exotisme en el paisatge que els ofereix un destí a explorar. Tal com Francesca Lladó esmenta «fins i tot ens podem remuntar al viatge de Frederic Chopin i George Sand entre els anys 1838 i 1839. Un any després van arribar els primers catalans: Pau Piferrer i Francesc Parcerisa amb l'objectiu de preparar el volum dedicat a Mallorca de la sèrie *Recuerdos y Bellezas de España*. L'estiu de 1845 Joan Cortada i Sala va escriure *Viatge a l'illa de Mallorca*, el 1849 Ramón Mendel va escriure *Manual del viajero en Palma de Mallorca* i Francesc Muntaner va publicar trenta-nou làmines del *Panorama óptico-histórico-artístico de las Islas Baleares* amb text d'Antoni Furió. No podem passar per alt l'impuls donat per l'arxiduc Lluís Salvador d'Àustria, que va conèixer les Balears l'any 1867 i es va instal·lar a Miramar el 1872. La seva obra, *Die Balearen*, escrita entre el 1869 i el 1891 va permetre la difusió de tota mena de informació històrica, etnogràfica, geogràfica i cultural i l'any 1878 va obtenir la medalla d'Or a l'Exposició Internacional de París. D'aquesta manera es va oferir una visió paradisiàca i sensual. Els nouvinguts van quedar captivats pel paisatge i per la idiosincràsia dels habitants, que van adoptar una actitud de tolerància i respecte sobre unes normes de comportament i formes de vida poc convencionals, sobretot per a una població majoritàriament rural»¹.

Per il·lustrar aquest pas d'artistes estrangers per la Mallorca de principi de segle XX, ens fixarem en el pintor americà John Singer Sargent (Florència, 12 de gener de 1856 - 14 d'abril de 1925) que arribarà durant l'estiu de 1908 per primera vegada. Hi tornarà per fer una estada més llarga a vil·la Son Mossenya, a Valldemossa. Recollirà el paisatge de la serra de Tramuntana en la seva obra impressionista. Allà és on entrarà en contacte amb la família Sureda i on coneixerà la pintora Pilar Montaner.

1 LLADÓ POL, F. *Artistas argentinos en Mallorca a través de la prensa*. Fundació Càtedra Iberomericana, UIB, Palma, 2004.

Però l'atracció pels encants paisatgístics i l'ànsia de descobriments inspiradors confluiran al Terreno amb l'accés fàcil i econòmic a l'habitatge dels visitants estrangers. Coincidint amb el flux migratori cap a Llatinoamèrica, especialment l'Argentina i l'Uruguai, es va produir un fenomen invers que va consistir en l'arribada a Mallorca d'un grup d'artistes plàstics i literats que també contribuiran a la difusió internacional de l'illa. Un d'ells serà l'argentí Francisco Bernareggi (Guaileguay, Argentina, 1878 - Palma, Mallorca, 1959), que va estudiar a Barcelona on conegué Picasso, amic amb qui es retrobarà després a París. Entre 1900 i 1903 els pares de Bernareggi van començar a passar llargues temporades a l'illa, concretament en un xalet anomenat Es Corb Marí, entre el Terreno i Portopí. Bernareggi serà reconegut per captar vistes *au plein air* de la serra de Tramuntana, que canviarà anys després, quan l'any 1919 s'instal·la a Santanyí, on roman fins la seva mort.

Un altre artista que residirà breument al Terreno és l'escocès Alexander Jamieson (Rothesay, Bute Island, Escòcia, 1873 - Bruges, Bèlgica, 1937). Es va formar a la Haldane Academy, que forma part de la Glasgow School of Art. El 1898 Jamieson va guanyar una beca per passar un any a París, una experiència formativa que va influir en el seu treball durant la resta de la seva vida i va despertar una atracció permanent per França. A la capital francesa, el pintor va exposar amb el grup dels impressionistes. Va adoptar les seves tècniques i va desenvolupar un estil que abastaria la seva carrera. El seu treball es va caracteritzar per la preferència de pintar a l'aire lliure, treballar amb molta pintura, pinzellades curtes i ràpides, i sobretot per la intenció de capturar la naturalesa transitòria de la llum. A París, va conèixer la pintora anglesa Gertrude (Bidly) MacDonald i es casaren el 1907. Va visitar Espanya el 1911 i és llavors quan passa per Mallorca i ens regala algunes vistes de la ciutat de Palma, segurament captades des del Terreno. El 1912 exposà de manera individual a la Carfax Gallery de Londres. Va treballar sobretot a l'oli i va pintar paisatges, escenes de ciutats i retrats ocasionals.

L'any 1914, el pintor holandès Leo Gestel (Woerden, 22 de novembre de 1881 - Hilversum, 26 de novembre de 1941) arriba a Mallorca. Adscrit a l'expressionisme, el seu estudi d'Amsterdam s'havia convertit en un lloc de trobada d'amics artistes i amb la seva dona els agradava escapar de la ciutat durant l'estiu per pintar a l'aire lliure a Bergen, un petit poble prop de la costa. Durant l'estiu de 1913, Gestel va pintar allà composicions gairebé abstractes: paisatges i horts amb formes estrictament simplificades, rítmicament compostes i colors expressius. Cercava un lloc on poder treballar a l'exterior durant l'hivern i un col·lega li va descriure Mallorca com un paradís a la Terra. Ràpidament es va decidir a partir amb dos artistes més, Else Berg i Mommie Schwartz. Juntament amb la seva dona, s'instal·laren al Terreno en una casa sobre un turó, a principi de gener de 1914. A la part de davant tenien una vista de la badia de Palma i a darrere, el bosc i el castell de Bellver. Va ser aquí on Gestel va desenvolupar una nova manera de pintar i entendre el paisatge, motiu principal de la seva obra. Entre l'expressionisme, el cubisme i l'abstracció, ens deixa una vista del Terreno (1914) amb colors lluminosos i arbitraris que determinen les formes en absència de les línies.

Leo Gestel, *Mallorca Terreno* (1914)

Sense abandonar l'expressionisme ens ofereix una estampa de la ciutat en carbonet, més aviat vinculada al futurisme. El ritme del quadre ve marcat per les veles de les barques del port de Palma amb les palmeres i en segon terme, els edificis del Terreno darrere.

Leo Gestel, *Palma Haven* (1914)

Palma Haven és una obra que Gestel crea el mateix any. Es troba en el fons de la col·lecció d'Es Baluard Museu i que s'hi ha pogut veure en l'exposició «Memòria de la defensa. Arquitectures físiques i mentals» (26/03/2021-07/11/2021). Les obres de Gestel estan en els principals museus d'Holanda, on és un pintor reconegut d'entre els clàssics moderns, company de Piet Mondrian.

Coincidint amb Gestel, s'instal·lava el 1913 al Terreno, un altre pintor: William Edwards Cook (Des Moines, Iowa, EUA, 1881 - Palma, 1959). Cook s'establiria definitivament a Mallorca amb la seva dona, la pintora francesa Jeanne Moallic, el 1919. Vivien al carrer de Calvo Sotelo, actual Joan Miró. Va formar El Grup dels Set, un col·lectiu integrat per pintors mallorquins o bé, assentats a l'illa que van exposar conjuntament amb Luis Derqui, Jaume Juan, Pedro Sureda, Francisco Biscaí López-Arteaga, Antonio Sabater i Juan Antonio Fuster Valiente, que el retrataria anys més tard, el 1948. La Fundació Barceló els dedicà una exposició monogràfica el 1992.

La intenció del col·lectiu de pintors era trobar la seva pròpia llibertat d'expressió i fugir del mercantilisme. Cook era molt conegut en els ambients artístics per la seva estreta amistat amb Gertrude Stein, que s'havia establert a Mallorca durant un temps. De fet, sembla que va ser ell qui li recomanà el Terreno. L'escriptora i intel·lectual americana va viure al carrer Dos de Maig amb la seva parella, Alice B. Toklas. Vengueren per quedar uns dies i hi residiren entre 1914 i 1916. «Mallorca és el paradís, si pots resistir-ho» va dir Stein en una entrevista que li va fer l'escriptor Robert Graves, un altre resident il·lustre del Terreno, el 1929. Precisament Graves, actuaria com a mestre de cerimònies i padrí del col·lectiu dels Set, que tendria una existència efímera. William Edwards Cook pintà retrats i amb una visió personal cultivà el paisatge i les natures mortes com *Interior* (1940) que es troba a la col·lecció del Consell de Mallorca.

El mateix any que Cook s'estableix a Mallorca, el 1919, ho farien també dos coneguts germans argentins: Jorge Luis i Norah Borges. Un tercer factor, juntament amb l'atractiu de la barriada i els lloguers baixos és la neutralitat del país durant les dues guerres mundials. Mallorca, com la resta de les Illes Balears, serien destinacions potencialment segures per a intel·lectuals i creadors, esdevenint un refugi per a tots ells i elles. És ben conegut el pas de Walter Benjamin per Eivissa i potser no tant, l'estada d'Hans Hartung i Anna-Eva Bergman a Menorca, que confosos amb espies alemanys, hagueren d'abandonar l'illa a principi dels anys trenta.

Durant la Primera Guerra Mundial, els Borges restaran a Suïssa i després viatjaran per Europa. Inicialment es van establir a Barcelona i després al Terreno, on Norah, pseudònim de Leonor Fanny Borges Acevedo (Buenos Aires, 4 de març de 1901 - 20 de juliol de 1998), va estudiar amb Sven Westman. Els dos germans van col·laborar en la revista *Baleares* i després van marxar a Sevilla, on entraren en contacte amb l'avantguarda de l'ultraisme. Finalment, arriben a Madrid, on ella estudia amb el pintor Julio Romero de Torres i coneix Juan Ramón Jiménez, alguns dels poemes del qual va il·lustrar, i qui li dedica un dels retrats lírics del seu llibre *Españoles de tres mundos*. Tornaran després a Palma, el juny de 1920.

A Valldemossa es relacionen amb la família Sureda i el cercle intel·lectual que existia al seu voltant. El mateix any, Norah realitza un mural per un hotel de Valldemossa, de temàtica religiosa, amb una Mare de Déu amb infant, d'influències expressionistes, que es conserva a Es Baluard Museu d'Art Contemporani de Palma.

Erzsébet Ringer, Peixatera (1927)

Erzsébet Ringer, pintora i escriptora hongaresa (Budapest, Hongria, 1903 - ?), va descobrir Mallorca gràcies a la lectura de *L'illa de la calma* de Santiago Rusiñol, llibre que l'any 1927 ella mateixa va traduir a l'hongarès. El mateix any s'establí al barri del Terreno. Va realitzar diverses exposicions a Palma i a la península, i algunes de les seves obres com *Peixatera* (1927) mostraven escenes costumistes de Mallorca. Les cases de la barriada on residia, es distingeixen com a fons de la mateixa obra, que forma part de col·lecció museogràfica del Consell de Mallorca. També va pintar obres de temàtica religiosa, com una resurrecció de Llätzer per a l'església del Terreno.

Alexis Macedonski (Romania, 1884 - Tarragona, 1971) arribarà a Mallorca el 1940. Fou un pintor d'origen romanès, fill del novel·lista, crític d'art i poeta Alexandru Macedonski. Va estudiar belles arts a la seva ciutat natal, però el 1905 es trasllada a Itàlia per continuar la seva formació a l'Acadèmia de Belles Arts de Florència arran d'una beca estatal. El 1908 exposa al Saló de Tardor de París i dos anys més tard al Saló dels Independents. De tornada a Bucarest s'allista com a soldat durant la Primera Guerra Mundial i va ser nomenat pintor de guerra. A principi dels anys vint es trasllada a Provença per treballar en una productora de

cinema, però a final de la dècada torna a la seva ciutat, on exposa amb la seva dona Florena Laura Cantemir. El 1934 viatgen a Mallorca i s'instal·len a Pollença on neix la seva filla Flora, que també serà pintora, però a causa dels conflictes de la Guerra Civil tornen a Itàlia i el 1936 tornen a l'illa. Exposa a diferents llocs d'Espanya com Barcelona, Madrid i Palma. Aquí és on presenta un conjunt de seixanta obres, el 1948. Pel que fa a la seva obra feta a Mallorca, realitza paisatges, natures mortes i retrats. Des d'un punt de vista tècnic es caracteritza per una varietat cromàtica accentuada i una pinzellada ràpida. Macedonski s'instal·larà i viurà amb la seva família al Terreno. El 1947 va ser nomenat professor d'Estètica i Art de la Maiorencis Schola Llu·lística. Després de dotze anys a l'illa, decideix fixar la residència a Tarragona on va morir el 1971.

Dos pintors nord-americans arribaran a Mallorca entre els anys cinquanta i primers seixanta: John Ulbricht i Ritch Miller. Les seves obres formen part de la col·lecció museogràfica del Consell de Mallorca.

John Ulbricht (l'Havana, 1926 - Galilea, Mallorca, 2006) va néixer a Cuba, però als sis anys es trasllada a EUA. Entre 1946 i 1950 estudia a l'Art Institute de Chicago, on coneix la seva futura dona, Angela Von Neumann, també pintora. El 1954 arriben a Mallorca i abans d'establir-se a Galilea, viuen al barri del Terreno.

Ulbricht és conegut pels seus retrats, capta Miró i Camilo José Cela, entre d'altres. A mode d'anècdota, John Ulbricht serà l'encarregat de retratar el president d'Estats Units, Gerald Ford, entre 1974 i 1977. L'oli sobre tela (1975) va ser un encàrrec del mandatari. El pintor i el seu galerista, Pep Pinya, de la llavors Sala Pelaires, van viatjar a Washington per tancar l'acord i enllestir la feina.

La seva pintura també es caracteritza per reflectir els paisatges de Mallorca amb una visió particular entre atmosfèrica i puntillista. A pesar de ser més conegut per les escenes de caràcter realista, l'obra *Fornells* (1963) forma part d'una etapa en que tendeix clarament a una abstracció vinculada amb l'informalisme europeu, tant per la gama cromàtica com per la pròpia concepció de la tela (col·lecció museogràfica del CIM).

Ritch Miller (Waco, Texas, 1926 - Santa Maria del Camí, 1991) es lliurà com a voluntari a la Marina el 1943, participà en la Segona Guerra Mundial i ascendí fins al grau de tinent. El 1946, acabades les obligacions militars, estudià a la Universitat de Colúmbia i a la New York School of Drama. Paulatinament substituï el teatre per l'exercici de la pintura i el 1961, després de diversos temptejos, participà en algunes exposicions de caràcter col·lectiu. El mateix any va fer la primera exposició individual a Chicago i decidí deixar els EUA. Passà per Andalusia i s'establí a després al Terreno, en una casa molt a prop del torrent de Can Barberà. Després d'uns anys de viure-hi, deixà la casa i comprà Can Fonoll, a Santa Maria del Camí, on trobà l'aïllament i la tranquil·litat que desitjava i hi establí la seva residència definitiva.

L'oli *Coanegra* realitzat el gener de 1984 fa referència precisament al torrent del mateix nom, que òbviament coneix i retrata per la seva proximitat amb Santa Maria. L'octubre de l'any anterior, el 1983, exposà a Nova York una sèrie d'obres amb temàtica basada en aquest lloc emblemàtic de la vila, Coanegra. A Santa Maria, Miller s'aïllà per concentrar-se en la pintura, en un paisatge que li interessava, on va connectar plenament amb la natura. En una primera etapa, la solitud i l'angoixa de l'home protagonitzen la seva pintura per passar després per l'abstracció, que es reflecteix en un univers desprovist de la figura humana, amb cert rastre de desolació que deixa veure en les seves natures mortes i els seus paisatges, com *Coanegra* (col·lecció del CIM) o *L'Albufera* (1982), una visió del paisatge, a camí entre la figuració i l'abstracció. L'obra de Ritch Miller va ser revisada en una exposició organitzada pel Departament de Cultura, Patrimoni i Esports del Consell de Mallorca el 2015, comissariada per Gudi Moragues, amb una trentena d'obres que mostraven la seva trajectòria artística entre el 1971 i el 1989. Per altra banda, la realitzadora Martha Zein li dedicà l'audiovisual *Pintar l'absència*, a partir de les cartes que envià a l'escriptora Eliane Coeves entre 1982 i 1991.

Podem dir que el Terreno es convertí en un reducte aïllat de la ciutat, on per les seves particularitats, es concentraren personalitats artístiques singulars. Les visites, esporàdiques o de curta durada en molts casos, acostaven a l'illa i sobretot al barri, noms destacables com els de Gertrude Stein, Tristan Tzara o Van de Velde, a més d'altres intel·lectuals, artistes i escriptors que hi van viure en diferents moments a principi del segle xx com Georges Bernanos, Rubén Darío. D'altres, com Robert Graves, que després s'instal·laria a Deià, o Camilo José Cela romandrien a l'illa per sempre.

BIBLOGRAFIA

ALAGÓN LASTE, José María. *La aportación femenina a las artes plásticas de los pueblos de colonización de la cuenca del Ebro: escultoras y pintoras en el medio rural*, Diputación Provincial de Huesca, Huesca, 2021.

ALENYAR FUSTER, Miquel. *La pintura moderna a Mallorca (1830-1970)*, Palma, Ajuntament de Palma, 1996.

Gran enciclopèdia de la pintura i l'escultura a les Balears, Palma, Promomallorca, 1996.

DÍAZ DE CASTRO, Francesc i PONS I PONS, Damià. «Jacob Sureda i el Moviment Ultraista a Mallorca», en *Mayurqa-Filologia* nº 19, Universitat de Palma de Mallorca, desembre-gener 1979-1980, p. 143-161.

LLADÓ POL, Francisca. «La Visión del otro: Mallorca vista por los extranjeros a principios del siglo XX», a les actes del *Congrès International Environnement et Identité en Méditerranée*, Corte (Còrsega), del 3 al 5 de juliol de 2002, p. 275-283.

LLADÓ POL, Francisca. «El viaje como generador del gusto. La respuesta de Norah Borges a la experiencia del viaje a Mallorca» <https://ifc.dpz.es/recursos/publicaciones/32/68/30llado.pdf>

PARDO FALCÓN, José María. «Francisco Bernareggi, apunts biogràfics», en *Bernareggi 1878-1959*, catàleg de la exposició, Palma de Mallorca, Sa Nostra, 1998, p. 9-85.

PERELLÓ PARADELO, Rafael. *Pintores extranjeros en Mallorca*, Palma, 1979.

DISSENY GRÀFIC: ESTUDI TONI BAUZA